

کتاب‌شناسی
تحلیلی - توصیفی

فرائدالادب

محمدجوادفلاحی

دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی و دبیر
زبان و ادبیات فارسی دبیرستان‌های مرودشت

چکیده

فرائدالادب کتابی است تعلیمی که میرزا عبدالعظیم‌خان قریب گرکانی آن را در شش جلد برای تدریس در مدارس متوسطه تألیف کرده است. این کتاب نخستین بار در سال ۱۳۰۴ ق. به شیوه چاپ سنگی و به خط ملک‌الخطاطین در انتشارات علمی به چاپ رسید. فرائدالادب اولین گزیده آموزشی نظم و نثر فارسی است. در این کتاب اشعار ممتاز و پندآموز و حکایات و قطعات منثور تاریخی و ادبی مفید از متون کهن و معاصر مندرج است. کتاب در مجلدهای شش‌گانه، در هفت بخش تنظیم شده بوده و بیش از چهارده بار به چاپ رسیده است. در سال ۱۳۸۷ ش. به کوشش محمدرسول دریاگشت و ناصر رحیمی، تمام مجلدها در یک جلد چاپ شد. در این مقاله تحلیلی - توصیفی تلاش بر آن بوده است که این کتاب در چهار بخش اطلاعات کتاب، ساختار کتاب، مضامین اصلی و نتیجه‌گیری بررسی شود.

کلیدواژه‌ها: کتاب‌شناسی، فرائدالادب، ساختار، مضمون

مقدمه

از اول فروردین سال ۱۲۹۲ ش. نخستین برنامه رسمی متوسطه مصوب شورای معارف و وزارت معارف چاپ شد و در آن «زبان فارسی» منظور گردید. در این برنامه، دوره تحصیلات متوسطه شش سال شد و «زبان و ادبیات فارسی» اولین ماده هر سال تحصیلی بود. نخستین معلم این درس، میرزا عبدالعظیم‌خان قریب گرکانی بود که با تألیف «فرائدالادب» و «دستورزبان فارسی» تسهیلات بسیار در کار تعلیم زبان فارسی فراهم کرد. فرائدالادب اولین گزیده آموزشی نظم و نثر فارسی است. این کتاب در سال ۱۳۰۴ ق. به شیوه سنگی و به خط ملک‌الخطاطین و توسط انتشارات علمی به چاپ رسید (ذوالفقاری و حیدری،

۱۳۹۱:۱۱۵). این کتاب در مجلدهای شش‌گانه، در هفت بخش تنظیم شده بود. در سال ۱۳۸۷ ش. به کوشش مرحوم محمدرسول دریاگشت و ناصر رحیمی، تمام مجلدها در یک جلد در بنیاد موقوفات محمود افشار به چاپ رسید؛ کتابی که بیش از سی سال در دوره مقدماتی، راهنمایی و متوسطه تدریس شد. **ایرج افشار** در آغاز چاپ جدید در توصیف کتاب آورده است: «در این کتاب اشعار ممتاز و دل‌پسند و اخلاقی و پندآموز و حکایات و قطعات منثور تاریخی و ادبی از متون کهن و گاه آثار برجسته معاصران مندرج است و هر یک از مجلدات پنج‌گانه آنکه در هفت بخش نشر شده بود، چندین بار به چاپ رسیده و در دسترس خاص و عام بود ولی سال‌هاست که نایاب است و در کتابخانه‌های دانشگاهی و عمومی کشور نیز به ندرت می‌توان به دوره کامل آن دست یافت» (قریب، ۱۳۷۸:۱۳). به ملاحظه اینکه متون منتخب در فرائدالادب با حسن ذوق و توانایی تشخیص، دست‌چین شده، چاپ تازه کتاب ارزشمند است. پژوهنده در این مقاله بر آن بوده است که این کتاب را در چهار بخش تحلیل و توصیف کند:

۱. اطلاعات کتاب فرائدالادب

نام کتاب: فرائدالادب

نویسنده: عبدالعظیم قریب‌گرکانی، به کوشش: ناصر رحیمی و محمدرسول دریاگشت

موضوع: ادبیات فارسی - مجموعه‌ها

ناشر: بنیاد موقوفات دکتر محمد افشار یزدی

محل نشر: تهران

نوع کتاب: تألیف

و ذکر مقررات مربوط به جایزه ادبی و بیان جایزه‌های ادبی داده شده با ذکر تاریخ اعطای آن‌ها. **یادداشت**، این قسمت به قلم مرحوم دکتر ایرج افشار به تاریخ اول آذر ۱۳۸۷ مرقوم شده است. نخست می‌خوانیم: «فرائدالادب کتابی بود که میرزا عبدالعظیم‌خان قریب‌گرکانی در چند مجلد برای تدریس در مدارس متوسط فراهم کرد و حدود سی سال برجسته‌ترین کتاب ادبی بود که به دانش‌آموزان دبیرستان‌ها تعلیم داده می‌شد» (ص ۱۳). اشاره‌ای به پیشنهاد چاپ این کتاب، اشاره‌ای به مؤلف کتاب و در پایان سپاسگزاری. **اشاره**، این قسمت به قلم ناصر رحیمی و به تاریخ مهر ۱۳۸۷ است؛ با اشاره به اینکه در ویرایش مطالب هیچ‌گونه دخل و تصرفی نشده است.

فرائدالادب در نظم و نثر منتخب، دوره اول، این دوره از روی چاپ پانزدهم، به سال ۱۳۴۷ قمری، تجدید چاپ شده است. در صفحه نخست آن می‌خوانیم: «این بنده (عبدالعظیم قریب) چون دوره‌های کتاب فرائدالادب را تألیف نموده به طبع آن پرداخت، خوشبختانه در عموم مدارس پایتخت و سایر بلاد ایران موقع قبول یافت. ائمه محترم مدارس در ترویج و انتشار آن سعی جمیل مبذول داشته، آن را جزء کلاس‌های مدارس خویش نمودند و از این حسن استقبال مؤلف را سپاسگزار معارف‌پروری خود فرمودند» (قریب، ۱۳۷۸: ۱۹).

اشاره‌ای به اصلاح نقص‌ها شده و پس از یادداشت مؤلف، متن این دوره آمده است که به عناوین مطالب آن اشاره می‌شود: نصایح پیر خردمند به فرزندان خود، حریق در بغداد، گوسفند و سگ، مرد خودبین و مرد متواضع، مرد فقیر و زشت‌خوی، زنبور عسل و مگس، نصیحت دانشمند به فرزند خود، مأمون خلیفه و پیر آزموده، پاکیزگی، برادر توانگر و برادر رنجبر، دزد گرفتار و فقیر، زنبور و کبوتر، امانت یک طفل، کودک شریر، انوشیروان عادل، پارسا و نادان، شبان نادان، مرد حق‌پرست و نادان مست، پیر خارکش و جوان مغرور، حاتم طایی، پسر نافرمان، آزادی، کودک شکم‌پرست، طبیب عجمی، کور، پیر

حاضر جواب، سه نفر دزد، مرد صاحب‌دل، دو رفیق، مادر پیر و پسر و دختر، دزد و فقیر، دانش، جوانمردی و سخاوت، زاهد ریاکار، سیاه نادان، پادشاه و صاحب‌دل، پادشاه و ندیم متملق، سعدی با مادرش، بایزید بسطامی، سلطان سنج و طفل مقتول، موش نادان و گریه‌مکار، حجاج و دهقان، خلیفه اموی، ولادت کژدم، هم‌نشین، بازرگان و رفیق امین، مست و پارسا، حضرت موسی و درویش، علم، مردم‌آزار و مرد نیکوکار، دانشمند پارسا و پادشاه ظالم، تکش و غلامان، مأمون و اعرابی، شیر و روباه، نصیحت، بازرگان ناشکر، اعرابی و دزد، بزرگ و پارسا، پادشاه عادل، دو

فرائدالادب کتابی است تعلیمی که میرزا عبدالعظیم‌خان قریب‌گرکانی آن را در شش جلد برای تدریس در مدارس متوسطه تألیف کرده است

زبان اصلی: فارسی
 قیمت: ۱۲۰۰۰۰ ریال
 نوع جلد: کالینگور
 قطع: وزیری
 تیراژ: ۱۰۰۰
 تعداد صفحات: ۷۸۶
 تاریخ نشر: ۱۴ اردیبهشت ۱۳۸۸
 رده‌بندی دیویی: ۸۱۰/۸
 رده‌بندی کنگره: ۷۸۳۱۴ ف ۴ ق/۱
 PIR ۴۰۰۵
 شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۶۰۵۳-۴۷-۲

۲. ساختار کتاب

یادداشت واقف (۱۲-۷)، یادداشت (۱۳-۱۴)، اشاره (۱۵)، یادداشت مؤلف (۱۹)، دوره اول (۲۲-۹۱)، دوره دوم (بخش اول) (۱۲۸-۹۴)، دوره دوم (بخش دوم) (۱۲۹-۲۵۷۸)، دوره سوم (۲۵۹-۴۰۲)، دوره چهارم (۴۰۵-۵۵۴)، دوره پنجم (بخش اول) (۵۵۵-۶۲۴)، دوره پنجم (بخش دوم) (۶۲۵-۷۷۷)، فهرست نام صاحبان اثر (۷۷۹-۷۸۱)، فهرست مآخذ کتاب‌ها (۷۸۲-۷۸۳).

۳. مضامین اصلی

یادداشت واقف، بیان اطلاعاتی درباره وقف‌نامه و رعایت آن

دزد، پادشاه ژاپن، نعل اسب، فقیر و لثیم، بردباری، پادشاه و غلام، عجمی، بی احتیاطی سبب ناخوشی می‌شود، مرد نادان و بی‌بطار، گریه و سگ، پیرمرد تندخوی، سائل بخشنده، پاکیزگی سبب سلامتی است، خواجه و غلام، دهقان نادان، چهار نفر نمازگزار، دهقان و پسرش، سبکتکین، ذوالنون، سیری و پر خوردن زبان می‌رساند، شرافت به فضل و هنر است، دانشمند انگلیسی، خرس و شناور، دزد و کم‌فروش، وصیت یکی از ملوک عرب، انتخاب عقوبت، مرد فضول، سوداگر، فرزند نافرمان، جوانمرد، نصیحت، حاتم طایی، بازرگان و شتربان، شبان، دو روباه، پادشاه و وزیر معزول، نصیحت قآنی به وزیر خود، افلاطون، پادشاه فارس، زاهد ساده و شیادان، پسر ساعی، امیر جاهل و حکیم عاقل، غلام فراری، تاجر متمول و پسران، اعمال خوب، ماده خرس، لقمان حکیم، دزد و پارسا، میخ، عطار و رشته مروارید، باغبان،

هرمز، بدوی، چوپان و سعدی، سقراط، پادشاه و پارسا، نظام‌الملک، یعقوب لیث، دوست دیوانی، گریه حریص، گوزن، شراب‌خواری، ایران، رقعۀ دوستانه برای خواستن کتاب، رقعۀ دعوت، رقعۀ شاگرد مدرسه به پدر خود، رقعۀ تبریک، عریضۀ تعزیت، به دوست مریض، عذر خواهی در ترک عریضه‌نگاری.

فرائدالادب در تاریخ حالات شعراء و ادباء معروف متقدمین، دوره دوم (بخش اول)، این دوره از روی چاپ چهارم سال ۱۳۳۶ هجری قمری تجدید چاپ شده است. نخست اشاره‌ای به اهمیت شناخت زبان فارسی و سپس نظری اجمالی به تاریخ ادبیات ایران، مختصری توضیح درباره‌ی قرن اول و دوم و سوم، در **قرن چهارم**، اشاره‌ای کوتاه به احوال و آثار رودکی و دقیقی شده است. در **قرن پنجم**، اشاره‌ای کوتاه به احوال و آثار

فردوسی و اسدی و غضائری رازی و فرخی و عنصری و عسجدی و منوچهری و حکیم قطران و ناصر خسرو و ابوحنیفۀ اسکافی شده است. در **قرن ششم** به احوال و آثار حکیم عمر خیام، مسعود سعد سلمان، سنائی، عمیق، امیرمعزی، انوری، عبدالواسع جبلی، ادیب صابر، وطواط، حکیم خاقانی، جمال‌الدین اصفهانی، حکیم نظامی، ظهیر فاریابی و مجیر بیلقانی اشاره مختصری شده است. در ادامه، درباره‌ی **نویسندگان قرن ششم**، نصرالله منشی، قاضی حمیدالدین بلخی، نظامی عروضی و احمدبن ابوحامد کرمانی مطالبی به اختصار آمده است. در **قرن هفتم** اشاره‌ای کوتاه به احوال و آثار کمال‌الدین اصفهانی، شیخ عطار، محمد عوفی، مولوی رومی و سعدی شده است. در پایان مباحثی است با عنوان **خاتمه در اقسام شعر** که در آن درباره‌ی هر یک از قالب‌های مثنوی، رباعی، دوبیتی، قطعه، غزل و قصیده، تعریف

در سال ۱۳۸۷ ش. به کوشش مرحوم محمدرسول دریاگشت و ناصر رحیمی، تمام مجلدها در یک جلد در بنیاد موقوفات محمود افشار به چاپ رسید؛ کتابی که بیش از سی سال در دورۀ مقدماتی، راهنمایی و متوسطه تدریس شد

کوتاهی آمده است.

فرائدالادب در نظم و نثر منتخب، دوره دوم (بخش دوم)، این دوره از روی چاپ چهارم سال ۱۳۳۶ هجری قمری، تجدید چاپ شده است. در این دوره هم فقط به‌عنوان مطالب اشاره می‌شود: در حمد خدا، سعدی در مسجد بعلبک، روباه و طبل، عقاب مغرور، داستان برزیگر و مار، پیرزن و سلطان سنجر، پادشاه ظالم و زاهد حق‌گوی، اسکافی، حکایت

ماهی‌خوار و خرچنگ، مدائن، پهلوان تن‌پرور، جنگ رستم و اشکیوس، عدالت پادشاه، در نصیحت پادشاه، خشکسالی در شهر دمشق، گریه حریص، در تحمل بر مصائب، سلطان محمد غزنوی، نصیحت، طریق تهذیب اخلاق، نصیحت، تاریخ گزیده، غلام عمرولیت و وزیر، نصیحت، آهو و موش و عقاب، مأمون، سه ماهی، بهار، شاهباز و کلاغ بی‌پر و بال، زاغ و کبک، دزد و درویش، فقیه و پسر، صاحب عباد و قاضی، سنگ‌پشت و مرغابی، موبد صاحب‌نظر، راستی، عارف عاقل و عیب‌جوی جاهل، صاحب عباد، در وصف ابر، سلطان ملک‌شاه، امیرالمؤمنین و پیر، نصیحت، سه انباز راهزن با یکدیگر، مال‌دار بخیل، در موعظه و نصیحت، حکایت، حجاج و مرد نیک‌سیرت، قاموس و شمشگیر، اسکندر، نصیحت، از کتاب تاریخ کرمان، زاهد، بلبل، قطره باران، منجم مغرور، یعقوب لیث، بهار، فقر امین و توانگر لثیم، در وصف

و تدوین کتاب‌های فارسی، که وزارت فرهنگ برای دبیرستان‌ها فراهم می‌کرد، شرکتی مؤثر داشت» (قریب، ۱۳۷۸: ۳).

۲. گفتنی است مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی با همکاری دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران و انجمن علمی، فرهنگی و هنری استان مرکزی همایش بزرگداشت «عبدالعظیم قریب» را با عنوان «سیر تحول دستور زبان فارسی از آغاز تا امروز» روز سه‌شنبه هفتم خرداد ماه ۱۳۸۷ در تالار فردوسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران برگزار کردند. شرح مختصری از مطالب ارائه شده در این همایش در مجله کتاب ماه ادبیات در خرداد ۱۳۸۷ در شماره ۱۴ به چاپ رسیده است؛ اما مجموعه مقالات این همایش چاپ نشد.

۳. در اشاره‌ای که دکتر ناصر رحیمی در آغاز چاپ حاضر دارد می‌خوانیم: «احیای واقعی فراندالادب به این است که با متون منتخخ جدید مقابله و تصحیح شود و برخی از مطالب کتاب و توضیحات مؤلف هم مورد تجدید نظر قرار گیرد» (قریب، ۱۳۸۷: ۱۵).

هر چند دکتر رحیمی چند مورد از مطالب کتاب را - که به کتاب‌های مشهوری چون کلیله و دمنه، گلستان دیوان امیر منوچهری، غزلیات شمس - مطابق طبع‌های پیراسته‌تر تغییر داده است، اما پیشنهاد می‌شود در چاپ‌های بعد این تصحیح و تنقیح درباره کل متون منظوم و منثور کتاب اعمال شود. البته ناگفته نماند که نظر ناشر در چاپ جدید، نشر فراندالادب بی‌دخل و تصرف بوده است.

۴. در زمستان ۱۳۹۱ ش. کتاب سه جلدی ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران به زیور طبع آراسته شد. به نقل از کتاب مذکور: «یکی از حلقه‌های سیر آموزش در ایران، ادبیات مکتب‌خانه است.» (ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ۹). این حلقه مفقوده به مدد این دو بزرگوار، تا آنجا که اسناد و مدارکش در دسترس بوده، آینگی شده است. مقدمه مبسوط و ممتع این کتاب که درآمدی بر ادبیات مکتب‌خانه‌ای است، در خور توجه و تأمل است. فراندالادب در ذیل مدخل دوره گذار از کتب مکتب‌خانه‌ای به کتب درسی جدید آمده است.

مؤلفان در معرفی مهم‌ترین کتاب‌های تألیف شده در دوره مذکور ۳۹ جلد کتاب را معرفی کرده‌اند. در میان بررسی این کتاب‌ها فراندالادب بیشترین توضیح را دارد. ذیل فراندالادب می‌خوانیم: «فراندالادب را باید اولین گزیده آموزشی نظم و نثر فارسی دانست.

فراندالادب نسل اول کتاب‌های موسوم به فارسی‌های آموزشی است که شامل احوال شعرا و فصیح‌های متقدم و متوسط به همراه نظم و نثر آنان است. این منتخب که حاوی برگزیده‌ترین آثار فارسی است، راه را برای کتب آموزشی پس از خود باز کرد. شاید به این لحاظ بتوان نویسنده کتاب را از جمله مؤثرترین کسانی دانست که در تألیف کتاب‌های درسی دست داشته است» (ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱: ۱۵ و ۱۱۶).

۵. با بررسی مطالب مندرج در این کتاب‌ها می‌توان دریافت

طبیعت، پارسا زاده، در جمع کردن مال، ابوعلی سینا، جنگ رستم با تورانیان، پادشاه نیک‌فرجام، در وصف داغگاه، در نصیحت نظامی به فرزند خویش، اردشیر ساسانی، در وصف جنگ ایران و توران، دهقان و پسر، دانش، طرار امانت‌دار، دو شریک، یعقوب لیث، پادشاه مرو و سگان آدمی‌خوار، باز و مرغ خانگی، پادشاه چین، در خزان و مدح سلطان سنجر، فریدون، نصیحت، پرویز و بارید، جوانمرد و غلام سیاه، گناهکار نیک‌فرجام، در لغز آب، حضرت موسی و دانشمند، نصیحت، پادشاه ظالم، در نصیحت و سلطنت فریدون، مسافر گمشده و پیرزن، نصیحت، ممسک بخیل، نصیحت، پیرزال بخشنده، دهقان و موش حریص، مرغ و جوجگان، سلطان مسعود و بازرگان، در وصف طبیعت، داستان بزرجمهر و خسرو، در فواید فروتنی و افتادگی، حکایت، کبک نخجیر و خرگوش و گریه متعبد، قصیده، از کتاب عقداعلی، مکافات بدی، سلطان محمود غزنوی، آداب سخن‌گفتن، غزل، رباعیات، امیر بخشنده، قطعه، در وصف ابر، باغبان و بلبل، در توحید، از منشآت قائم‌مقام، نصایح ساسان به شهریار، در وصف بهار و مدح حضرت موسی بن جعفر (ع).

قبل از اینکه عناوین درس‌های چهار جلد «فراندالادب» تألیف استاد عبدالعظیم قریب را بیان کنیم، به چند نکته شایسته درنگ و گفتنی درباره این کتاب‌های درسی و مؤلف آن‌ها می‌پردازیم:

۱. سراسر زندگی مؤلف، عبدالعظیم قریب، به معلمی گذشت. او در سال ۱۲۵۷ق. در گرکان (روستایی از توابع اراک) متولد شد و در تاریخ سوم فروردین ۱۳۴۴ ش. در تهران درگذشت. قریب، بیش از نیم قرن به تدریس زبان و ادب فارسی اشتغال داشت. «او نخستین کسی است که دستور زبان فارسی به سبک جدید نوشت. بسیاری از استادان دانشگاه‌های کشور از شاگردان او بودند و هستند.

از آثار مهم او، دستور زبان فارسی (چهار جلد)، قواعد فارسی (صرف و نحو فارسی در سه جلد)، دستور زبان فارسی به همراهی چهار استاد دیگر (دو جلد)؛ فراندالادب (شش جلد)، بدایة‌الادب، کتاب املاء (سه جلد)، قرائت فارسی (با همکاری چند تن از فضلان در دو جلد)، کتاب فارسی از انتشارات مؤسسه وعظ و خطابه، تصحیح کلیله و دمنه نصرالله بن عبدالحمید (در چاپ‌های مکرر)، تصحیح گلستان سعدی با مقدمه مشروح (چاپ‌های مکرر)، تصحیح بوستان سعدی، تصحیح تاریخ برامکه به ضمیمه رساله‌ای در احوال برمکیان، و سخنان شیوا (منتخب نثر و نظم فارسی) را باید نام برد» (قریب، ۱۳۷۸: ۲).

«مقالات تحقیقی او نیز در حوزه زبان و تاریخ ادبیات فارسی بود. وی در دو مقاله، یکی «درباره نخستین شاعران زبان فارسی»، که در مجله فروغ تربیت چاپ شد، دیگری «درباره یوسف و زلیخای منسوب به فردوسی و معتبر نبودن این انتساب»، که در مجله آموزش و پرورش انتشار یافت، نظریه‌های جدیدی داده است. گذشته از تألیف مستقل کتاب‌ها و مقاله‌ها، استاد در تألیف

که بعضی از درس‌ها تکراری‌اند. قدر مسلم تمام دوره‌ها از روی یک نسخه، تجدید چاپ نشده است و با اطمینان نمی‌شود دربارهٔ متون نظر داد. مؤلفان ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران ذیل بررسی فرآیندالادب آورده‌اند: «کتاب‌های فرآیندالادب در برگزیدهٔ حکایت‌های اخلاقی و عرفانی مختلفی بود که همهٔ آن‌ها به لحاظ دشواری متن با یکدیگر تفاوتی نداشتند. برای نمونه، متن‌های برگزیده در کتاب دورهٔ نخست کلاس‌های سوم و چهارم دبستان و متن‌های مندرج در کتاب‌های دورهٔ سوم و چهارم کلاس‌های اول و دوم دبیرستان تفاوتی نداشت و همه مانند هم بود. قریب با آگاهی از این نقص، تلاش کرد در چاپ‌های بعد درگزینش متن‌ها بازنگری کند و مطالب ساده‌تری برای کتاب‌های درسی دبستان بنویسد» (ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ۱۱۶).

۶. با نگاهی به مضامین اصلی که در ادامه خواهد آمد، ممکن است خواننده پرسد کلمهٔ «حکایت» چند بار نوشته شده یا کلماتی از این دست، مکرر آمده است. مرحوم قریب در نام نهادن بر بسیاری از برگزیده‌های متون نظم و نثر در فرآیندالادب دریغ نکرده است. گاهی هم برای شماری از حکایت‌ها و مطالب عنوان خاصی نیآورده است و به ذکر «حکایت» یا کلماتی چون «نصیحت»، «حکمت»، «مثنوی»، «قصیده» و ... بسنده کرده است.

۷. ایرادی که بر ساختار کتاب حاضر وارد است، نداشتن فهرست مطالب در آغاز آن است. در پایان کتاب دو فهرست درج شده است: فهرست نام صاحبان اثر و فهرست مآخذ کتاب‌ها. وجود همین دو فهرست در پایان کتاب را غنیمت می‌شمیریم. از همین دو فهرست به راحتی می‌توان دریافت که در تألیف فرآیندالادب، استفاده از آثار شیخ اجل سعدی - که ترجیحا بوستان و گلستان است - بیشترین آمار را دارد. کلیه و دمنه، قابوس‌نامه، اخلاق محسنی و انجمن دانش، به ترتیب در ردیف‌های بعد هستند. بیشترین ارجاع در ارائهٔ مطالب هم از آن مؤلف (عبدالعظیم قریب) است. تمام کلمه‌ها و ترکیب‌های دشوار در پانوشت هر صفحه مختصر و مفید معنا شده است. چاپ کتاب از کیفیت مرغوبی برخوردار است. چاپ این کتاب، آینگی کردن اولین حلقهٔ آموزش نظم و نثر فارسی در مدارس است.

فرآیندالادب در نظم و نثر منتخب به اسلوب جدید (مخصوص کلاس پنجم و ششم مدارس ابتدایی)،

دورهٔ سوم، این دوره براساس چاپ چهارم سال ۱۳۴۵ قمری تجدید چاپ شده است. در این دوره هم فقط به‌عنوان مطالب اشاره می‌شود:

ایران، اتحاد و اتفاق، دو امیرزاده، تخت جمشید، پیر دانا و جوان نادان، حکایت، قابوس، جوان خردمند، خطیب، کاغذ، حکایت، حکایت، حکایت، امیر غافل، حکایت، حکایت، حکایت، حکایت، نصیحت صبا به فرزند خویش، حکایت، حکایت، کیخسرو، مخترع چاپ، پیر گنه‌کار، زمین در عالم شمس، انوشیروان، حکایت، حکایت، حکایت، بازگان خائن و چوپان امین، نصیحت لقمان به فرزند خویش، حکمت، هارون‌الرشید، حکایت، حکایت، ثکله،

سلطان و دهقان، حکایت، پادشاه ظالم، جوانمردی، فواید سکوت، دزد درویش‌نما) پادشاه و گرگان درنده، حکایت، ایاس‌بن‌معاویه، فریدون و وزیر، عامل ظالم، عدالت کریم‌خان وکیل، شاهباز، نصیحت، پادشاه و وفای به نذر، اردشیر بابکان، در اندرز پادشاهان، مأمون و درویش دانشمند، تواضع، جاهل غافل و دشمن دانا، حکایت، سلطان محمود، زاهد و گرگ، حکایات، دارا، حکایت، دو بار، رحم بر حیوانات، مور ساعی، مور چه، حکایت، حکایت، نصیحت، شاعر و امیر دزدان، برزگر حریص و مرغ‌زیرک، سلطان محمود و حاکم ظالم، صباغ، انوشیروان و سرهنگ، حکایت، رایت و پرده، حکایت، پادشاه و درویش، حکایت، اسکندر و عالم، روباه و طبل، درویش و ستارگان، حکایت، بهرام‌گور و اعرابی، نصیحت حکیم به فرزند خود، عارف سالخورده، نصیحت، ذوالنون، ابوهریره، لطیفه، عمرولیث، سلمان فارسی، حکمت، مگس و مور، حکایت، انوشیروان و باغبان سالخورده، الب ارسلان، حکایت، حکایت، حکایت، جالینوس حکیم، حجاج ستمکار، انوشیروان و سفره‌چی، احترام دانشمندان، حکایت، حکایت، حکایت، سیرت درویشان، شاه و درویش، شاید، فریدون، نام نیک، نصیحت دهقان به فرزند، سیف‌ذی‌بزن، سوختن خانهٔ ظالم، چراغ، حکمت، حکایت، حکایت، فواید هیئت اجتماعیه، آفشان (ژرژ)، صیاد و روباه، بیستون، حکایت، بلبل و مور، جزای اعمال، معتصم خلیفه، نصیحت، طبیب بی‌علم، لهراسب، حکایت اعرابی، نصیحت صاحب عباد به فخرالدوله، حکایت، انوشیروان، توحید، اتحاد دو برادر، فایدهٔ کم‌خوری، حکایت، نصیحت، حکمت، نصیحت، وطن‌پرستی یک سردار، در تربیت فرزند، اعرابی و هارون‌الرشید، حکایت، عمر را غنیمت بشمارید، قیصر روم، تاجر و مزدور، طوطی و زاغ، عقرب و سنگ‌پشت، پارسا، حکایت، گورخان ختایی، کیومرث، حکایت، ظریف، دشمن دانا و دوست نادان، پیرزن و ملک‌شاه، داراب، حکمت، نصیحت، ملک‌زادهٔ مغرور، اختراع خط، بوزینگان، آدمیت، حکایت، گنجشک، بلبل و باز، حکمت، پادشاه و دیوانه، حکایت، پادشاه عادل، عالم سماوی، عالم شمسی، بهترین شکارها، ظالم ستم‌پیشه، دیوانه و خسرو، درویش، پند خسرو پرویز، حکایت، سلطان محمود، بهار، صید دل‌ها، ملت اسپارت، امیر منتصرین نوح، فواید اتحاد.

فرآیندالادب در نظم و نثر منتخب به اسلوب جدید، مخصوص کلاس اول و دوم دبیرستان‌ها، دورهٔ چهارم،

این دوره براساس چاپ چهاردهم سال ۱۳۵۶ قمری تجدید چاپ شده است. در این دوره هم فقط به‌عنوان مطالب اشاره می‌شود: در حمد خدا، سعدی در مسجد بعلبک، روباه و طبل، عقاب مغرور، پیرزن و سلطان سنجر، حکایت ماهی‌خوار و خرچنگ، نصیحت، پهلوان تن‌پرور، سلطان محمود غزنوی، نصیحت، غلام عمرولیث و وزیر، سه ماهی، شاهباز و کلاغ بی‌بال و پر، زاغ و کبک، دزد و درویش، فقیه و پسر، سنگ‌پشت و مرغابی، صاحب عباد، حضرت امیرالمؤمنین (ع) و پیر، مال‌دار بخیل، حکایت، بهار، پسر عاقل و پسر جاهل، حجاج و مرد

جنگ رستم با تورانیان، ابن‌مقله و حاکم بصره، امیر کیکاووس صاحب قابوس‌نامه، حکایت، حکایت، واشنگتن، حکایت، نصایح افلاطون به ارسطو، پادشاه و درویش، سقراط، حکایت، رفیق امین، عمر بن عبدالعزیز، راستی، نصایح اردشیر، ابوریحان، اعرابی و ملک‌شاه، عادات جُهل، حکایت، زغن، انهدام شهر سن‌پیر، قحط سال در دمشق، حکایت، مَعَن‌بن زانده، مَصْرَت شتاب‌کاری، مسافرت در نواحی قطب شمال، ایران، نصیحت، حجاج و اعرابی، دفتر روزگار، فایدهٔ پیشه و صنعت، صنعتگر و پیشه‌ور، کشاورز، مناظرهٔ رایت و پرده، پروانه و بلبل، مقبرهٔ داریوش در استخر، وطن را به جان و به دل دوست دار، نصایح افلاطون به ارسطو.

نیک‌سیرت، اسکندر، تلگراف بی‌سیم، نصیحت، زاهد، بلبل، قطرهٔ باران، منجم مغرور، یعقوب لیث، فقیر امین و توانگر لئیم، امتحان محصلین در کشور چین، پارس‌زاده، ابوعلی سینا، طرار امانت‌دار، پادشاه مرو و سگان آدمی‌خوار، پادشاه چین، خزان، پرویز و باربد، جوانمرد و غلام سیاه، گناهکار نیک‌فرجام، نصیحت، بازرگان و امیرغور، مهتری چیست، پادشاه ظالم، مسافر گمشده و پیرزن، مُمسک بخیل، بهار، پیرزال بخشنده، چنین کنند بزرگان چو کرد باید کار، سردار پروس، مرغ و جوجگان، سلطان مسعود و بازرگان، در فواید فروتنی، کبک نخجیر و خرگوش و گربهٔ متعبد، پارسا، مکافات بدی، سلطان محمود غزنوی، امیر بخشنده، افلاطون، حکایت، فواید خاموشی، دنی‌پاین، بهار، قآنی شاعر، بی‌گناه، ملک‌زاده، حکایت بختیشوع و سید مست، سلطان محمود و سرهنگ بدرکدار، حکایت، انوشیروان و دستور، گربهٔ حریص، حکمت، حکایت، فواید خاموشی، شاپور اول، در لغز سیب، رئیس شهر بخارا و درویش، دریای شن - ریگ روان، حیات در جنگ با دشمن است، ابونصر فارابی، حکایت، عدالت هرمز پادشاه ایران، حکایت، کسری و باغبان، حکایت، رحم بر حیوانات، اجرای قانون، مرد کوفی و هشام‌بن‌عبدالملک، نصایح انوشیروان، قاضی امین، خروس زیرک و روباه، رادیوم، پندنامهٔ انوشیروان، امیر اسماعیل، نصیحت، محمدبن‌زکریای رازی، عزت‌نفس، نصیحت هرمز به حاکم اهواز، یعقوب لیث، صاحب‌بن عباد، نصیحت، حکایت، خزان، معنی کرم و فتوت، مناظرهٔ زاغ و باز، سخن‌چینی، فروردین، بهرام گور، فتوت، تعبیرخواب، حکایت، حکایت، اغتنام عمر و فرصت، وزیر و ندیم، ابوالفتح بستی، حکایت، درخت علم، نصایح بوزرجمهر وزیر انوشیروان،

فرائدالادب در تاریخ احوال شعرا و فصحاء متقدمین و متوسطین، دورهٔ پنجم (بخش اول)، این دوره مخصوص کلاس‌های سوم و چهارم متوسطه است و براساس چاپ سال ۱۳۴۹ قمری تجدید چاپ شده است. مضامین اصلی در این دوره عبارت است از: نظری اجمالی بر تاریخ ادبیات ایران، توضیحی مختصر در نظم فارسی، در قرن سوم و چهارم، بررسی مختصری دربارهٔ رودکی، دقیقی و کسایی مروزی، قرن چهارم و پنجم، بررسی مختصری دربارهٔ فردوسی و آوردن نمونه‌ای از اشعارش، اشاره‌ای به‌عصری، فرخی، عسجدی، منوچهری، غضایری رازی، قطران تبریزی، ابوحنیفهٔ اسکافی، اسدی طوسی و ناصر خسرو و آوردن نمونه‌هایی از اشعار آن‌ها. در قرن پنجم و ششم، بررسی مختصری دربارهٔ مسعود سعد، حکیم عمر خیام، امیرمعزی، عمق بخارایی، سنایی غزنوی، انوری ابیوردی،

عارف عاقل و عیبجوی جاهل، عدالت پادشاه، سه انبار راهزن، حکایت، حکایت، حکایت، رقعه، لغز، سلطان ملک‌شاه، حکایت، جنگ رستم و اشکبوس، خواجه نظام‌الملک، رقم حکومت، قصیده، حکایت، فواید خرد و دانش، راستی، حکایت، نصیحت، آداب سخن گفتن، نصایح ساسان به شهریور، حکایت، انوشیروان عادل، حکایت، بهار، یمین‌الدوله محمود بن سبکتکین، در تأخیر کارها، پادشاهی منوچهر، منتجب‌الدین بدیع اتابک‌الجوینی، حکایت، حکایت، در لغز آب، حکایت، عزت‌نفس، هوشنگ، از منشآت قائم مقام، شمس‌المعالی قابوس، حکایت، بهرام گور، در هنرمندی، جد و جهد، از منشآت قائم مقام، نصیحت، حکایت، نصیحت، حکایت، نصیحت، بهار، حکایت، خزان، حقوق پادشاه بر خدمتکاران، آهو و موش و عقاب، در نصیحت پادشاه، در جمع کردن مال، حکایت، در بیان مکافات، صاحب عبّاد و قاضی، بلبل و باز، قصیده، حکایت، حکایت، بهار، شاپور ذوالاکتاف، نصیحت نظامی به فرزند خود، سلطان ملک‌شاه، فریدون، نصیحت، امیرنوح‌بن‌منصور، در نصیحت و سلطنت فریدون، حکایت، بهار، حکایت، نصیحت، حکایت، شکر نعمت‌ها، بهار، سلطان سنجر بن ملک‌شاه، حکمت، حکمت، حکمت، در وصف طبیعت، حکایت، غزل، ابن‌مقله، ده رباعی از خیام، حکایت، حکایت، حکایت، در وصف ابر، از تاریخ گزیده، حکایت، حکایت، از منشآت قائم مقام، عدالت، حکایت، مقام ربیعیه، حکایت و در پایان شعری در قالب قصیده از مؤلف.

ادیب صابر، عبدالواسع جبلی، وطواط، حکیم خاقانی، جمال‌الدین اصفهانی، حکیم‌نظامی، ظهیر فاریابی و مجیرالدین بیلقانی و آوردن نمونه‌هایی از اشعارشان. نویسندگان معتبر قرن ششم، در این بخش نیز به شرح مختصری دربارهٔ نصرالله منشی، قاضی حمیدالدین، نظامی عروضی و احمد بن حامد کرمانی پرداخته شده است. در قرن هفتم، نیز به شرح مختصری دربارهٔ کمال‌الدین اصفهانی، شیخ عطار، مولوی، سعدی، خواجوی کرمانی، ابن‌یمین، سلمان ساوجی، حافظ و آوردن نمونه‌هایی از اشعار آنها پرداخته شده است. در پایان این دوره دربارهٔ قالب‌های مثنوی، رباعی، دوبیتی، قطعه، غزل و قصیده تعریف مختصری آورده است.

فرائدالادب در نظم و نثر منتخب، دوره پنجم (بخش دوم)، این دوره براساس چاپ سوم سال ۱۳۴۹ قمری تجدید چاپ شده است. در این دوره هم فقط به‌عنوان مطالب اشاره می‌شود: در حمد خدا، در ستایش خرد، نصایح آموزگار، نصایح انوشیروان، داستان برزیگر، حکایت، در وصف بهار، پادشاه نیک‌فرجام، مدائن، شرایط وزارت، شمس‌المعالی قابوس بن‌وشمگیر، حکایت، سلطان محمد خوارزمشاه، فایدهٔ سحرخیزی، در وصف طبیعت، حکایت، نصیحت، امیر خلف، نصیحت، حکایت، نصیحت، حکایت، تنبیه، نصیحت، حکایت، قباد، حکایت، حکایت، بهار، چنگیزخان، نصیحت، صدق، حکایت،

منابع

- ذوالفقاری، حسن، (۱۳۸۲)، یاد یاران، عبدالعظیم خان قریب گرکانی، رشد آموزش زبان و ادب فارسی، پاییز ۱۳۸۲، ش ۶۷، صص ۳۰ تا ۳۵.
- ذوالفقاری، حسن، حیدری، محبوبه، (۱۳۹۱)، ادبیات مکتب‌خانه‌ای در ایران، تهران: رشد آوران.
- صدیق، عیسی، (۱۳۴۵)، میرزا عبدالعظیم خان قریب و آغاز تدریس زبان فارسی در دارالفنون، مجلهٔ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۱۳۴۵، ش ۵۲، صص ۱۷ تا ۳۰.
- صورتگر، لطفعلی، (۱۳۴۵)، به استاد قریب، مجلهٔ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۱۳۴۵، ش ۵۲، صص ۱۲۷ تا ۱۲۸.
- گزارش همایش بزرگداشت عبدالعظیم قریب (۱۳۸۷)، کتاب ماه ادبیات، خرداد ۱۳۸۷، شماره ۱۴، ص ۹۵.
- قریب، بدرالزمان، (۱۳۷۸)، به یاد استاد عبدالعظیم خان قریب، نامه فرهنگستان، زمستان ۱۳۸۶، ش ۱۴، صص ۲ تا ۶.
- قریب، عبدالعظیم، (۱۳۸۷)، فرائدالادب به کوشش ناصر رحیمی و محمدرسول دریاگشت، تهران: بنیاد موقوفات دکتر افشار یزدی.